

ТЕРМІНИ-ЕПОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ АНАТОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Лисенко В. І., 2009

Статтю присвячено визначенню ролі та місця термінів-епонімів у назвах анатомічних утворень, дослідженню структурних особливостей цих термінологічних одиниць.

The article deals with the role definition and place of term-eponymes in the names of anatomic formations, structural peculiarities study of these terminology units.

Нормальна анатомія людини (далі просто анатомія) – це та галузь медичної науки, на якій базуються усі фахові дисципліни. Анатомія інтегрується з іншими природничо-біологічними та клінічними галузями медичної фахової освіти та практики, тісно пов'язаними з морфологією.

Найменування з компонентами-власними назвами – це невід'ємна складова у назвах структур опорно-рухового апарату, серцево-судинної, нервової, травної, дихальної, видільної та ін. систем, органів чуття тощо.

У морфології (анатомія, гістологія, ембріологія, цитологія та ін.) епоніми вживають давно й постійно. Авторські назви охоплюють широкий спектр анатомічних утворень від найважливіших вузлових до менш важливих для практичної медицини. Але знання цих назв для дипломованого лікаря, викладача, науковця важливе насамперед із професійних позицій. Фахівці застосовують терміни-епоніми, що сприяє їхньому професійному становленню, підвищує інтелектуальний рівень медика, адже в епонімі – частина історії, культури, яка творилася, починаючи від найдавніших часів великими сподвижниками медичної галузі знань до сьогодення. «Використання епонімів у науковій літературі робить текст більш лаконічним та яскравим» [3, с. 3]. Фахівці вживають епонімічні терміни, хоча із офіційної номенклатури вони вилучені «... неофіційні, але традиційно широко вживані назви структур за іменами авторів, що їх описали...» [5, с. 3]. Вивчення епонімів сучасному, «особливо молодому вченому, дозволяє глибше узнати історію своєї науки, зрозуміти той корінь, на основі якого будуються сучасні морфологічні науки» [8, с. 5]. Досвідчені лікарі-практики, вчені в галузі морфології укладають словники-довідники, в яких застосовують терміни – епоніми. Такі видання потрібні студентам-медикам, адже їх бракує в Україні [7, с. 3–4]. «... застосування анатомічних термінів, до складу яких входять імена або прізвища дослідників, які вперше описали анатомічне утворення, сприяють кращій орієнтації в топографо-анатомічному розташуванні органа або ділянки, ... це потрібно для роботи з науковою літературою, де ці терміни позначені епонімічно, тобто без детального роз'яснення значення» [12, с. 3]. Словники, довідники, підручники, монографії, посібники, дисертаційні дослідження фіксують найменування з відповідними власними назвами, а тому привертають увагу лінгвістів-дослідників.

Епонім (гр. *εponυμος* – той, що дає ім'я, назву) – особа, від імені (прізвища) якої утворено назву місцевості, країни, народу; сама назва такого типу [15, с. 216]. Дослідженням епонімів у лінгвістиці займалися Д. С. Лотте, О. В. Суперанська, О. В. Данильченко, Г. І. Божена, Б. П. Михайлишин, Ю. О. Карпенко та ін. За даними М. М. Чернявського, епонімічні назви складають значний відсоток і в деяких медичних терміносистемах. Так, за його підрахунками в неврології на долю термінів-епонімів припадає до 30 % від загальної кількості термінів [14, с. 410–425]. Б. П. Михайлишин вважає зазначені лексеми вторинними відносно однойменних понять, що є наслідком метонімічних процесів. Виникнення таких термінів дослідник пов'язує з позамовними факторами: історичними, соціальними, психологічними [4, с. 45–50]. У мовознавстві взагалі вважають, що механізмом формування

епонімічних термінів є явище метонімічного переносу [11, с. 41, 80–83]. Предметом дослідження (часткового) терміни-епоніми були в російській лінгвістиці, зокрема цього питання торкалася дослідниця-лексикограф Л. В. Хіль, аналізуючи оперативно-хірургічну термінологію [13, с. 11–12]. В українській лінгвістиці є робота Р. І. Стецюк [10, с. 10, 12], у якій під час дослідження кардіологічної термінології, приділено достатньо уваги епонімічним термінам. М. В. Дмитрук [1, с. 11], досліджуючи ветеринарну лексику, чільне місце відводить авторським назвам. У анатомічній термінології епоніми не піддавали такому всебічному аналізу, а тому метою даного дослідження є визначення ролі та місця найуживаніших епонімічних назв в анатомії, в якій поряд з класичними епонімами, що почали вживатися в XVI–XIX ст., з'являються нові, відображаючи як етапи розвитку нових галузей медичної науки, так і пріоритет вченого, країни у відкритті нових фактів, адже процес наукового пізнання триває; дослідити особливості термінологічної системи анатомії, які відображені в структурі компонентів, що входять до її складу, певні зв'язки і відношення, які об'єктивно є в колі окреслених понять та явищ. Завдання статті – з'ясувати роль та місце основних найменувань з компонентами-власними назвами в анатомії від найдавніших часів, що історично охоплюють період від минулих століть до н.е. (Гіппократ), і включно до XX ст. (Бровнінг, Вітнал та ін.), значення цих найменувань, що стали звичними у практичній анатомії, наприклад: зв'язка Пупарта, яку частіше називають пупартовою зв'язкою, чи п'ятковий сухожилок Ахілла – просто ахілловим сухожилком; виявити ті структурні особливості епонімічних (іменних) назв, які застосовують в практичній і теоретичній медичній літературі, описуючи анатомічні утворення чи області тіла людини. Термінотворення цікавить сьогодні не лише лінгвістів, але й фахівців-анатомів, які зіткнулися з проблемою доцільності функціонування того чи іншого терміна-епоніма та правильності його написання відповідно до вимог сучасного національного правопису. Лінгвістів цікавить формування анатомічного терміна в мові, а знання епонімів дасть змогу глибше пізнати предмет дослідження. Пропоноване дослідження має практичне спрямування й теоретичне обґрунтування, адже має зв'язок з важливими науковими завданнями сьогодення – упровадження офіційної національної термінології для широкого загалу лікарів-практиків, науковців різних спеціалізацій, у навчальному процесі для готування грамотних спеціалістів з різних морфологічних дисциплін, очищення української анатомічної термінології від невластивих їй питомих елементів російської мови, кальок, відновлення її у сфері вузькогалузевої спеціалізації – анатомії як однієї з головних підсистем медицини. Матеріалом для дослідження послужили терміни-епоніми, які використовують в науковій та науково-методичній, а також у практичній діяльності фахівців. Джерелами матеріалу стали загальномедичні словники, енциклопедії, тлумачні, перекладні медичні словники, довідники, підручники, наукові статті, дисертації, монографії, які фіксують найменування з відповідними власними назвами у компоненті й виступають у функції термінів-епонімів. Передусім нашу увагу привернули назви (іменні) саме у вузькогалузових анатомічних виданнях, які, дотримуючись норм сучасного правопису, перевидали свої праці, а також урахували найновіші досягнення в галузі анатомії, а саме: останнє видання Міжнародної анатомічної номенклатури 1977 року, прийнятої в Сан-Пауло (Бразилія), український Стандарт 2001 року, на базі яких створено словники, довідники та ін. Для аналізу ми дібрали 241 номінацію, 3,6%. На підставі проведених досліджень, ми встановили, що в анатомії іменами авторів названо: вузли (12), зв'язки (12), шляхи (11), залози (10), пучки (10), отвори (9), горбки (8), протоки (8), нерви (6), закутки (6), ядра (6), вени (5), м'язи (4), складки (4), трикутники (4), тобто зафіксовано усього 15 найпоширеніших епонімічних термінів, у яких кількісно переважають такі загальні назви, наприклад: верхньощелепна пазуха (Гаймора) [УЛАС, с. 87]; лемешевно-носовий хрящ (Якобсона) [УЛАС, с. 86]; стеговий трикутник (Скарпи) [УЛАС, с. 68]; зернисті ямочки (Пахіоні) [УЛАС, с. 21]; стегова перегородка (Кльоке) [УЛАС, с. 69] та ін. «Кожне анатомічне ймення служить як позначка відповідного анатомічного утворення. Оскільки ця позначка має бути однозначною, і разом з тим охоплювати всі необхідні ознаки конкретного анатомічного утворення, то в окремих випадках достатньо лише одної назви, вираженої одним іменником, а в інших – іменника, як складника загальної назви анатомічного утворення, й означення чи багатьох означень, які можна виразити іменниками і

прикметниками чи іншими частинами мови» [2, с. 50–51], – ось так підкреслюють особливості досліджуваної нами термінології, спеціалісти цієї галузі – латиністи-лінгвісти. Ми дійшли висновку, що значний відсоток у термінології анатомії (розділи: артрологія, остеологія, міологія, неврологія та ін.), складають словосполучення, до складу яких входять епоніми, наприклад: поперековий трикутник (Пті) [УЛАС, с. 17]; клинуватий канал (Відія) [УЛАС, с. 27]; овальний отвір (Везалія) [УЛАС, с. 26], клинувата раковина (Бертіна) [УЛАС, с. 26], тобто епоніми мають один прізвищевий компонент. Таких у нашій вибірці виявлено найбільшу кількість – 225 термінів. Є епоніми, які мають два прізвищевих компоненти, наприклад: передня язикова залоза (Бляндіна, Нуна) [УЛАС, с. 75]; пазушно-передсердний вузол (Кіса-Флека) [УЛАС, с. 111]; перехрестя покриву (Майнерта, Фореля) [УЛАС, с. 157]; найменші вени серця (В'ессена, Тебезія) [УЛАС, с. 130] тощо. Таких термінів усього 14. Із трьома прізвищевими компонентами виявлено лише 2 терміни-епоніми: додаткове ядро окорухового нерва (Якубовича, Едінгера, Вестфалія) [УЛАС, с. 157]; пристінкові лімфатичні вузли (Розенмюллера, Кльоке, Пирогова) [УЛАС, с. 145].

У нашій вибірці ми натрапили лише на два терміни-епоніми, що за своїми специфічними структурними особливостями становлять односкладові конструкції із прізвищевим компонентом: схил (Блюменбаха) [УЛАС, с. 25].

Схил (Блюменбаха), *clivus* – це широкий жолоб, утворений тілом клинуватої кістки та базиллярною частиною потиличної кістки, розташований між спинкою турецького сідла і великим потиличним отвором. Названий так на честь німецького лікаря, анатома Й. Блюменбаха (1752–1840) [8, с. 35]. У загальнолітературній мові: «схил – похила поверхня чого-небудь; місцевість із похилою, скатистою поверхнею, пологий спуск» [15, с. 584]. Підстава для метафоричного переносу – подібність зовнішнього вигляду об'єкта номінації – схил поверхні.

Міст (Варолія), *pons* [УЛАС, с. 154] – це відділ головного мозку, розташований між продовгуватим мозком і ніжками мозку, названий на честь Варолія Констанцо (1543–1575) – італійського анатома [8, с. 56]. У загальнолітературній мові: «міст – це споруда для переходу або переїзду через річку, залізницю, автомагістраль, яр» [9, с. 749]. Підстава для переносу – функційна подібність: функція з'єднання. Процес метафоризації – це вміння пізнавати одні предмети через інші, а нові явища – через порівняння з уже відомими. Процес метафоризації – це не просто розвиток переносних значень, оснований на подібності предметів, це формування абстрактних понять [6, с. 161]. У терміносистемі анатомії терміни-словосполучення з прізвищевим компонентом вживають так само як позначки класів предметів, відображаючи в них родо-видову ієрархію понять, допомагають встановити місце певного предмета в ряду інших однорідних предметів і виділити його з цього ряду вказівкою на його індивідуальні особливості, наприклад: слухова труба (Евстахія) [УЛАС, с. 199]; покривна перетинка (Корті) [УЛАС, с. 195]; припупкові вени (Бурова, Саппея) [УЛАС, с. 139]. У цих атрибутивних словосполученнях іменник виражає родові поняття, а прикметник вказує на його видові ознаки. Синтаксичний спосіб творення нових термінів-словосполучень досить продуктивний у анатомії. Це пояснюється потребами науки максимально точно передати зміст нових понять, конкретизувати їх. Таким способом утворювали цілі гнізда термінологічних сполук зі спільним стрижневим (родовим) словом. Таке широке застосування термінів-словосполучень у термінологічній системі анатомії пояснюють тим, що, систематизуючи терміни цієї галузі знань, використовують біноміальний принцип, характерний для рослинного і тваринного світу, за яким до родової назви додають видову характеристику, наприклад: закуток (Трольча), верхній закуток (Пруссака), передній закуток (Трьольча); сальні залози (Цайса), війкові залози (Молля), нюхові залози (Боумена). Така різноманітність форми, будови, функційного призначення органу чи структури утворює типи, різновиди понять, характеризує те чи інше явище або поняття з різних сторін, визначає їхню функцію, місце розташування. Цей дво- або багатосторонній зв'язок закріплює відповідна сполучка.

Серед досліджених нами авторських назв переважають словосполучення. Вони є дво-, три- та більше основними і складаються зі стрижневого слова-іменника та власної назви.

До двокомпонентних відносять семантико-синтаксичні об'єднання повнозначних слів типу: гребінна зв'язка (Купера) [УЛАС, с. 64]; вушні зв'язки (Вальсальви) [УЛАС, с. 200].

Із числа двокомпонентних моделей найактивнішими є структурно-семантичні моделі атрибутивного характеру: прикметник+іменник+епонім: кам'янистий отвір (Арнольда) [УЛАС, с. 26]; коловий пояс (Вебера) [УЛАС, с. 54]; остистий отвір (Арнольда) [УЛАС, с. 26]; слезова частина (Горнера) [УЛАС, с. 59]. У нашій вибірці 130 таких термінів-епонімів. Атрибутивний характер носять також такі структурно-семантичні моделі: іменник+іменник+епонім: кут груднини (Людовика) [УЛАС, с. 36]; перехрестя покриву (Макнерта, Форалія) [УЛАС, с. 157]; пазуха аорти (Вальсальви) [УЛАС, с. 113]; стік пазух (Герофіла) [УЛАС, с. 134]; ядра ділянок (Форалія) [УЛАС, с. 163] та ін. Опрацюючи літературу, таких моделей виявлено 11. Опорним словом для творення такої структурно-семантичної моделі виступає іменник у родовому відмінку. Серед термінів-словосполук частіше використовують моделі, побудовані на узгодженні складових частин, наприклад: артеріальні борозни (Вормія) [УЛАС, с. 21]; гребінна зв'язка (Купера) [УЛАС, с. 64]; овальний отвір (Везалія) [УЛАС, с. 26] та ін.

Тричленні конструкції: прикметник+прикметник+іменник+епонім: термінів-епонімів, а нами виявлено 74 такі терміноодиниці, що мають відповідно структури: прикметник+прикметник+іменник+епонім: вторинна барабанна перетинка (Скарпи) [с. 197, УЛАС]; присереднє присінкове ядро (Швальбе) [с. 153, УЛАС]; задня погранична пластинка (Демура, Десцемета) [УЛАС, с. 189]; нижня лобова закрутка (Брока) [УЛАС, с. 166] та ін. – за такою структурою утворено 54 терміни-епоніми; іменник+прикметник+іменник+епонім: залози передньої шкірочки (Тісона) [УЛАС, с. 98]; нерв крилоподібного каналу (Відія) [УЛАС, с. 176]; отвори найменших вен (Тебезія) [УЛАС, с. 109]; водопровід переднього мозку (Сільвія) [УЛАС, с. 159] – таких структур у вибірці 11; прикметник+іменник+іменник+епонім: найменші вени серця (В'ессена Тебезія) [УЛАС, с. 131]; артеріальне коло мозку (Віллізія) [УЛАС, с. 119]; поперечний суглоб заплесна (Шопара) [УЛАС, с. 55]; спіральний вузол завитки (Корті) [УЛАС, с. 195 та ін.]. Нами виявлено таких термінів-епонімів 9.

У дослідженні наявні чотирикомпонентні терміни за такими структурними моделями терміносполук: прикметник+іменник+прикметник+іменник+епонім: малий сосочок дванадцятипалої кишки (Санторіні) [УЛАС, с. 81]; коса вена лівого передсердя (Маршалла) [УЛАС, с. 130]; додаткове ядро окоорухового нерва (Якубовича, Едінгера, Вестфалія) [УЛАС, с. 157 та ін.]; прикметник+ прикметник+прикметник+іменник+епонім: передній кірково-спинномозковий шлях (Тюрка) [УЛАС, с. 150]; присінково-спинномозковий шлях (Левенталя) [УЛАС, с. 150 та ін.] – усього 4 терміни-епоніми, що мають такі типи будови; іменник+прикметник+прикметник+іменник+епонім: заслінка нижньої порожнистої вени (Евстахія) [УЛАС, с. 110]; простори райдужно-рогівкового кута (Фонтана) [УЛАС, с. 190 та ін.] – відповідної структури у нашій вибірці 5. Із чотирикомпонентних найменш продуктивними є такі структурні моделі складених терміносполук: іменник+іменник+прикметник+іменник+епонім: м'яз-натягач барабанної перетинки (Евстахія) [УЛАС, с. 198]. У дослідженні всього 1 термін такої структурної моделі: іменник+прикметник+іменник+іменник+епонім: апоневроз двоголового м'яза плеча (Пирогова) [УЛАС, с. 65] – 1 термін відповідної структури.

Серед багаточленних термінологічних словосполук, що мають п'ять компонентів у своїй структурі, виявлено 2 такі епонімічні назви. Вони так само, як і чотирикомпонентні, утворені на основі словосполук або іменників нижчого порядку і мають відповідно такі структури: іменник+іменник+прикметник+прикметник+епонім, наприклад: м'яз-стискач печінково-підшлункової ампули (Одді) [УЛАС, с. 83]; м'яз-стискач загальної жовчевої протоки (Окснера) [УЛАС, с. 83].

Отже, проведене нами дослідження, свідчить про те, що:

1) у терміносистемі анатомії словосполук, до складу яких входять терміни-епоніми, складають 241 номінацію, що становить 3,6%;

2) основні епонімічні назви, оскільки вони в сучасній та давній анатомічній літературі часто застосовувані, а також є основою для утворення деяких клінічних термінів, то вони мають право на існування, вдосконалення в науковій та практичній діяльності анатомів, лікарів;

3) періодом розквіту анатомічної науки, з нашого погляду були XVI–XX ст., бо на цей час припадає найбільша кількість прізвищевих назв;

4) досить активними у дослідженні були німецькі, французькі, англійські, ірландські, російські та ін. анатоми, фізіологи, гістологи, ембріологи, патологи й лікарі;

5) прізвищеві компоненти присутні в найменуваннях різних анатомічних структур;

6) за структурними особливостями вони є дво- та більше – основними і мають стрижневе (родове) слово – назву загального характеру : вена, зв'язка, складка, вузол, борозна, трикутник, пучок та ін. та власну (прізвище або прізвища) вчених, яка семантично детермінує та специфікує це слово;

7) на підставі нашої вибірки термінів-епонімів виявлено: однокомпонентних – 2, двокомпонентних – 141, трикомпонентних – 75, чотирикомпонентних – 21, п'ятикомпонентних – 2;

8) найпоширенішими серед двочленних є термінологічні сполуки такої моделі: прикметник + іменник + епонім – 130 номінацій, серед тричленних: прикметник + прикметник + іменник + епонім – 54 номінації, серед чотиричленних: прикметник + іменник + прикметник + іменник + епонім – 10 номінацій.

У перспективі дослідження: 1) прокласифікувати епонімічні терміни за будовою, за формою (повнота/усіченість прізвища), за дериватністю; 2) виділити лексеми складних епонімів; 3) дослідити синонімію анатомічних термінів, що мають іменний компонент у своєму складі; 4) укласти словник термінів-епонімів з короткими відомостями про вчених, іменами яких названо анатомічні структури; 5) дослідити сполучуваність складних і складених епонімів.

УЛАС – Нетлюх М. А. *Українсько-латинський анатомічний словник – вид. 2-е, випр.* – Львів: Стрім, 2000. – 216 с. СУМ – *Словник української мови: В 11-ти т.* – К: Наук. думка, 1970–1980; – К, 1972. – Т. – 840 с. СУЛМ – *Сучасна українська літературна мова / За ред. акад. І. К. Білодіда.* – К: Наук. думка, 1973. – Кн. 5. *Стилістика.* – 588 с. ЗСМТ – *Энциклопедический словарь медицинских терминов / Гл. ред. Петровский Б. В.* – М: Советская Энциклопедия, 1984. – Т. 3. – С. 410–425. СТСУМ – *Яковлева А. М., Афонська Т. М. Сучасний тлумачний словник української мови.* – Х.: Торсінг ПЛЮС, 2007. – 672 с.

1. Дмитрук М. В. *Формування української ветеринарної лексики: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / М. В. Дмитрук.* – Запоріжжя: ЗДУ, 2001. – 20 с. 2. Закалюжний М. М. *Посібник з анатомічної і клінічної термінології / М. М. Закалюжний, М. А. Андрейчин* – К: Здоров'я, 1993. – 224 с. 3. Матяшин И. М. *Симптомы и синдромы в хирургии (эпонимы) / И. М. Матяшин, А. А. Ольшанецкий, А. М. Глузман* – 2-е изд., перераб. и доп. – К: Здоров'я, 1982. – 184 с. 4. Михайлишин Б. П. *З історії термінів-епонімів / Б. П. Михайлишин // Мовознавство.* – 1994. – № 4–5. – С.45–50. 5. Нетлюх М. А. *Українсько-латинський анатомічний словник / М. А. Нетлюх* – 2-е вид., випр. – Львів: Стрім, 2000. – 216 с. 6. Панько Т. І. *Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк* – Львів: Світ, 1994. – 216 с. 7. Портус Р. М. *Словник-довідник з клінічної анатомії – російсько-українсько-латинський / Р. М. Портус* – Запоріжжя: Поліграф, 2005. – 560 с. 8. Самусев Р. П. *Эпонимы в морфологии: справочник / Р. П. Самусев, Н. И. Гончаров* – М.: Медицина, 1989. – 352 с. 9. *Словник української мови: в 11 т.* – К: Наук. думка, 1970–1980; – Т. 4. – 840 с. 10. Стецюк Р. І. *Українська кардіологічна термінологія (структурно-семантична характеристика): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Р. І. Стецюк.* – Запоріжжя: ЗДУ, 1998. – 21 с. 11. *Сучасна українська літературна мова. / за ред. акад. І. К. Білодіда.* – К: Наук. думка, 1973. – Кн. 5. *Стилістика.* – 588 с. 12. Топоров Г. Н. *Эпонимические термины в клинической анатомии человека: словарь / Г. Н. Топоров* – К: Вища школа, 1988. – 160 с. 13. Хиль Л. В. *Структурно-семантическая характеристика русской оперативно-хирургической терминологии: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Л. В. Хиль* – Днепропетровск: ДГУ, 1992. – 16 с. 14. Чернявский М. Н. *Краткий очерк истории и проблемы упорядочения медицинской терминологии: энциклопедический словарь медицинских терминов / М. Н. Чернявский; гл. ред. Петровский Б. В.* – М.: Советская энциклопедия, 1984. – Т. 3. – С. 410–425. 15. *Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / А. М. Яковлева, Т. М. Афонська* – Х.: ПП «ТОРСШГ плюс», 2007. – 672 с.